

מִמְנוּ בַּגּוֹף נִסְתָּר

על הפסוק – "והאנשים אשר עלו עמו אמרו לא נוכל לעלות אל העם כי חזק הוא ממנו" (במדבר יג, לא) – דרש רבי שמעון בן לקיש (אמורא ארץ-ישראל בדור השני): "דיברו דברים כלפי למעלן, כי חזק הוא ממנו, אמרו כביכול לא יכיל להון".¹ בבבלי מובא פירוש זה בשם אמורא ארץ-ישראל אחר, מן הדור השלישי, בתוספת "אל תקרי": "אמר רבי חנינא בר פפא דבר גדול דברו מרגלים באותה שעה, כי חזק הוא ממנו, אל תקרי ממנו אלא ממנו, כביכול אפילו בעל הבית אינו יכול להוציא כליו משם".² על חילוף שבין מערבאי ומדנחאי במלת ממנו ידוע לנו מכתבי-יד בבליים, שלמדנחאי היה הפרש קריאה בין ממנו בנסתר (מִמְנוּ = מִמְנוּ) ובין ממנו בגוף מדברים (מִמְנוּ). גם ראשוני המדקדקים – דונש אבן לברט, יונה אבן ג'נאח, יהודה אבן בלעם ואברהם אבן עזרא – הזכירו שינוי זה על דיוקו או שלא כדיוקו,³ ואף בעלי התוספות⁴ מביאים את הפרש הקריאה כפי דברי הראב"ע (שמות א, ט) ואומרים: "פי' [הערוך]⁵ אל תקרי ממנו רפי אלא ממנו דגוש". אולם מוסיפים הם: "ואינו כן, שכל ממנו שבתורה דגושין". כנראה סבורים הם, שפירוש "אל תקרי ממנו אלא ממנו" הוא

* פ"ר בלשוננו כז–כח (תשכ"ג–תשכ"ד), עמ' 40–43.

1. ירושלמי תענית ד, ה. במדרש במדבר רבה טז, יא מובא הדרוש בזה הלשון: "כשראו אותן מרגלים נתייראו, לפיכך אמרו כי חזק הוא ממנו. אמר ריש לקיש הסיחו דברים כלפי מעלה".
2. ראה: סוטה לה ע"א; מנחות נג ע"ב; ערכין טו ע"א. ביאליק ורבניצקי שילבו שילוב יפה את המימרות של ר' שמעון בן לקיש ור' חנינא בר פפא בספר האגדה (הוצאה בכרך אחד, עמ' סח, טור א).
3. עיין מנחת שי על במדבר יג, לא; גיגר, קבוצת מאמרים, עמ' 46 ואילך; הנ"ל, כרם חמד ט (תרס"ז), עמ' 69 ואילך; שמחה פינסקער, מבוא אל הנקוד האשורי או הבבלי, ווין תרכ"ג, עמ' 2 ועמ' 104; ערוך השלם, ב, עמ' קמ–קמא, ערך בעל; ספר הרקמה של ג'נאח, מהדורת גולדברג וקירכהיים, עמ' 112, הערת קירכהיים; ספר הרקמה, מהדורת וילנסקי, עמ' ריד, הערת וילנסקי.
4. ערכין טו ע"א.
5. "הערוך" – לפי הוספת קוהוט בערוך השלם, ערך "בעל". הוא מדגיש, שבירושלמי ובמדרש רבה אין כאן אל תקרי, משום שבארץ-ישראל לא הבחינו בהגייה זו. בבן-חיים, עואנ"ש (כרך שלישי, א, עמ' 95–96, הערה 36), אנו רואים שגם השומרונים מבחינים וקוראים מִמְנוּ (mimmānu) למדברים, מִמְנוּ (mimminnu) לנסתר. קריאתם זו היא אחת הקריאות של ממנו, שהיו רווחות בארץ. ועוד: תואר הפועל "אין", שנסייתו אצלנו כנסיית מן, מנוקד לפי הערת גינצבורג (בהוצאה קטנה) בספרים אחרים של ניקוד טבריה בגוף המדברים בצירי: איננו (ירמיה מד, טז). המלה נמצאת רק פעם אחת במקרא). כמו כן אומרים אנו לפי ניקוד טבריה: הנני, הנני, הנני ובמדברים הננו, הננו, הננו; עדי, עדני, בנסתר עדנו, ובמדברים עודינו לפי הקרי.

אל תפרש⁶ בגוף המדברים כי אם בגוף נסתר. רש"י מוחק בסוטה את כל מאמר "אל תקרי".⁷ כלום לא ידע חילוף קריאה זה שבין מערבאי ומדנחאי, או הכיר אותה ולא קיבלה?

ברם הבאת מימרה זו במלואה שלוש פעמים בבבלי הייתה כנראה בראשית המאה החמש-עשרה או כבר במאה הארבע-עשרה הוכחה לחכם תלמודי אשכנזי,⁸ אשר נעלם מעיניו חילוף הקריאה שבין בני ארץ-ישראל ובין בני בבל, שאין כאן גרסה משובשת כדעת רש"י, והגם שאין במקרא שלנו הבדל הגייה בצורות ממנו, מכל מקום קל היה לו לחכם זה לפי דעתי ללמוד גזרה שווה מן מילית אחרת, והיא תיבת ישנו,⁹ ולומר, שכיוון התלמוד לצורה אחרת של ממנו בגוף נסתר שאפשר להשתמש בה: לקריאת ממנו. וכך הבין חכם זה את דברי רבי חנינא בר פפא: אל תפרש כאן ממנו בגוף המדברים ואל תקרי ממנו, המשמש לשני גופים שונים, לנסתר וגם למדברים, אלא ממנו בגוף נסתר.

ניקוד זה בקשר עם "כי הוא חזק ממנו" כדבר ידוע, שאין מהססים בו, נמצא בפירוש "כלי יקר" לתורה של ר' שלמה אפרים לונטשיץ¹⁰ (דפוס ראשון 1602). בשמות א, ט הוא כותב:

הנה עם בני ישראל רב ועצום ממנו, ולפי שרז"ל דרשו הבה נתחכמה לו למושיען של ישראל נראה לפרש גם תיבת ממנו קאי על הקב"ה, כדרך שדרשו בפסוק כי חזק הוא ממנו, כביכול אפילו בעה"ב אין יכול להוציא כליו משם, כך ועצום ממנו מוסב על הקב"ה, ונו"ן של ממנו בחולם, ור"ל שכל חזקו של ישראל נמשך לו ממנו יתברך, דהיינו ממקור ישראל, לפיכך הבה נתחכמה לו למקורם, דהיינו למושיען.¹¹

6. כך מפרשים "אל תקרי" הרא"ש (מובא בשיטה מקובצת), הגהות ריעב"ץ וחק נתן, וכן טורסשינר (טור-סיני) באנציקלופדיה יודאיקה II, עמ' 75.

7. במנחות ובערכין אין ברש"י הערה על הגרסה. בכ"י מינכן חסר אל תקרי וכו' בסוטה, אולם במנחות ובערכין כתב-היד גורס אל תקרי.

8. ראה לקמן בפנים, דברי ר' ישעיה ברלין.

9. כינוי הנסתר של "יש" נמצא במקרא ארבע פעמים, ולעולם בניקוד ישנו. סימן שזו היא מסורת ישנה ואין לערער על הצורה כפי שעושים כמה חוקרים. ישנו וגם קבנו (במדבר כג, יג) מראים שהיה בלשון כינוי נסתר בסיומת -נו מוטעמת, ותלמיד חכם אשכנזי ימצא דמיון גמור בין ממנו ובין ישנו, שכן שניהם מוטעמים מלעיל לפי דרך ההטעמה האשכנזית.

10. ר' שלמה אפרים לונטשיץ, בסוף ימיו עד פטירתו בשנת 1619 אב"ד ור"מ בפראג, בעל סגנון עברי מצוין, "לשונו לשון יחידי בדורו", היה בזמנו אחד הלוחמים המועטים לרפורמה בלימוד התורה, דרש שילמדו "העשרים וארבעה ספרים" ושיבא את אלו אשר "ידם רב להם בכל החכמות" (אסף, א, עמ' סא-סג).

11. פירוש זה נמצא בתנחומא, מהדורת בובר: "מהיכן הם פרים ורבים ממקור [צריך להיות ממנו – כמו בילקוט שמעוני ובאברבנאל], שנאמר ה' ממקור ישראל".

וכבר חמישים שנה לפני פרסום "כלי יקר" מוצאים אנו קריאת ממנו בחולם, ולא בקשר עם מאמר "אל תקרי" הנ"ל אלא בדבר שבהלכה.

בענייני שליח להולכת גט פסקו הפוסקים הראשונים, שעל השליח לומר למתגרשת: "הרי זה גיטיך מפלוני בן פלוני בעליך [...]" והרי את מגורשת ממנו,¹² או: "והרי את מגורשת בו ממנו."¹³ כל הפוסקים הללו אינם מתעסקים בשאלת הגיית תיבת ממנו, ואין ספק בדבר שקראו כקריאתו, קריאת ממנו שבמקרא נוסח טבריה. ברם בספר שאלות ותשובות ר' יהודה מינץ ור' מאיר קאצינלנבוגן (דפוס ראשון ויניציה 1553) העיר המו"ל ר' מאיר: "מהרז"ך¹⁴ נקד ממנו."¹⁵ אין התיבה מנוקדת שם, אלא כוונתו כנראה לחולם.¹⁶ הסבר לניקוד לא ניתן, אלא ודאי סמך מהרז"ך על "החכם שהיה מנקד כך [...]" לקיים הגירסא בסוטה ל"ה נגד השגת רש"י,¹⁷ ומן מאמר התלמוד הסיק מסקנה הלכתית לשנות ולומר בגט ממנו לשם הקפדה יתרה כנהוג בגיטין. וכך נתנקדה אות וי"ו של מלת ממנו בחולם בשנת 1662 בטקסט של שלחן ערוך, אבן העזר, סדר גיטין סעיף צ"א, דפוס יוסף עטיאש, אמשטרדם: "אשר הוגה בעיון רב ונמרץ [...] וניתוסף בו מראה מקום מוצא הדינים ע"י אחד מהגולים ר' משה רבקש מווילנא [...] באר הגולה."¹⁸

ניגוד לקריאה החדשה אנו מוצאים בסדר גיטין לר' מיכל ר' יוזפא (ר' מיכאל בר' יוסף) טיימר מקראקא, בן המאה הי"ז כנראה, שנדפס ראשונה בספר "חלקת מחוקק" בשנת 1670, וצירף אותו מחבר "בית שמואל" לספרו והוכנס בדפוס שלחן ערוך, אבן העזר. בסדר גט שלישי, שם, סי' מ"ו, כתב ר' מיכל: "יאמר [...] ובו תהיי מגורשת ממנו [...]", ויש לקרות ממנו הנו"ן במלאפום וידחוק הנו"ן.¹⁹ ואין שום ספק,

12. מרדכי סוף מסכת גיטין סי' תסט; הרא"ש, בסוף קיצור פסקי הרא"ש ממסכת גיטין לבנו ר' יעקב בעל הטורים; ובטור אבן העזר סוף סי' קנד.

13. ר' יוסף קארו, שלחן ערוך, אבן העזר, דפוס ראשון 1565, סדר גיטין שבסוף סי' קנד, סעיף צא.

14. בהקדמה כותב ר' מאיר קאצינלנבוגן, שז"ך הוא זלמן כהן ואינו מביא פרטים עליו. הוא חי בסביבות שנת 1400 והיה בן דורו של מהר"י ווייל ולקט יושר, מקיצי גרדמים, 1904, מבוא לחלק ב, עמ' כז).

15. סי' יט של סדר גיטין וחליצה.

16. כך סבור בעל "פתחי תשובה". ואם כוונת מהרז"ך לשורוק, נלמד מזה שאחרים ניקדו בחולם, והוא מתנגד לכך.

17. עיין לקמן בפנים, בהבאת דברי בעל הפלאה שבערכין על מאמר הגמרא בסוטה.

18. בבאר הגולה לא הוער כלום בעניין זה.

19. וידחוק הנו"ן, כלומר שיבטא יפה את הנו"ן בתנועתה, ולא יקרא את תנועת ההברה האחרונה הבלתי מוסעמת כדרך קריאת העברית במזרח אירופה והמלים העבריות בידיש בתנועת מלמול בלתי ברורה. וכן משתמש המחבר בביטוי "דחיקת האות" במובן זה בסדר גט ראשון סי' קט: "דרך לכתוב בשטרות פוזמן, ומה שכותבים דמתקריא פוזנני, היינו משום שדרך הנכרים לדחוק נון האחרונה לקרותה בחירק".

שמלאפום כאן בפי ר' מיכל ר' יוזפש מקראקא, אינו אלא התנועה הנקראת בפי הספרדים שורוק, כמו שהיה מורגל בפי האשכנזים מדורי דורות.²⁰ ר' ישעיה ברלין (1725–1799) מתנגד להגייה זו של ממנו בשורוק במסירת גט על ידי שליח:

והנה [...] בסוטה ובמנחות ובערכין תלת זימני הוי' חזקה שיש עמהם טענה לקיים הגירסא ולומר אקושיית רש"י, דגם שאין הפרש במלת ממנו בין יחיד לרבים, אבל מלת ממנו בחולם איננו סובל כ"א הנאמר על היחידי והחכם שהיה מנקד כך אל תקרי ממנו אלא ממנו כוון לקיים הגירסא נגד השגת רש"י [...] ומתוך הדברים הנזכרים נולדה לי פליאה במה שכתוב בסדר גט שלישי: ובו תהיי מגורשת ממנו ויש לקרות ממנו הנו"ן במלאפום וידחוק הנון עכ"ל. והנה אם ראשונים היו קורין לחולם מלאפום, – אבל הכותב סדר הגט בשולחן ערוך, לפני מסדרי הגט בזמנינו ויהיה [ל]מלת ממנו במלאפום משמעות גם כן כאילו השליח שותף הוא במסירת גט זה. ולמה הקפיד דווקא לאמרו במלאפום, מוטב היה לאמרו בחולם.²¹

גם לפי הפוסקים הבאים אחריו יש לומר בגט ממנו בחולם. ר' יעקב משולם אורנשטיין, אב"ד לבוב, חלק בספרו "ישועות יעקב" על ר' מיכאל בר' יוסף, וזה לשונו:

ואומר לה וכו' והרי את מגורשת בו ממנו. תיבת ממנו לדעתי צריך להיות בחולם. ואמנם בסדר הגט כתב, שיאמר השליח תיבת ממנו במלאפום, ולא ידעתי טעמו [...] ממנו מורה כאילו היה אומר שתהיה מגורשת מאתנו [...] הייתי מתנהג לומר בחולם [...] אח"ז הגיעה לידי תשובה אחת [...]

בתשובה זו הראה המחבר כי ממנו במקרא משמשת לנסתר ולמדברים, "והביא הראב"ע ועצום ממנו (שמות א, ט). ועיין סוטה לה, ורש"י שם [...] והיינו בדיעבד, אבל לכתחילה פשיטא שיאמר בחולם, שהוא עניין מבורר".²² גם בהגהות ר' עקיבא

20. "והשורק שאנו קורין מלאפום הוא נקודה אחת תוך האות", גם כתבו כי יש לקרות הקבוץ שפתים שאנו קורין שורק והשורק שאנו קורין מלאפום בקריאה אחת" (מהר"ל מפראג, לערך 1525–1609, בספרו "תפארת ישראל", מובא במאמר "שבילי מבטאים" מאת חנוך ילון בקונטרסים לענייני הלשון העברית, שנה א [תרצ"ז–תרצ"ח], עמ' 68); "אמר המאיר יען כי ראיתי [...] כי מקרוב עמדו קצת אנשים והרגילו עצמם ותלמידיהם עמהם לקרות תנועת השורק שלנו ממש כמו שאנו קורין תנועת המלאפום שלנו" (ר' מרדכי יפה, לבוש האורה, דפוס ראשון, 1604. מובא שם, עמ' 69). "יש חילוק בין טוב בחולם לטוב בשורק הנקרא אצל מקצת מלופס" (ר' ישעיה הורוויץ, לערך 1560–1630, של"ה, תורה שבכתב, ג מחנות, פיורדא 1764, דף שנא, עמ' ב).

21. הפלאה שבערכין, דפוס ראשון 1830, ברעסלויא, ערך "בעל".

22. זאלקווא 1828, סוף הלכות גיטין.

איגר (1761–1837) בחולם.²³ ור' שלמה האאס אומר, שטעות סופר יש בדברי ר' מיכל וצריך להיות בחולם.²⁴ וכן היא דעת ר' אברהם צבי אייזנשטאט ב"פתחי תשובה", 1862. רק בימינו דרש ר' משולם ראט ז"ל הגייה לפי הדקדוק, ותמה על דעת בעל "ישועות יעקב", "שלא מצאנו בכל המקרא שהנו"ן בממנו תהיה בחולם".²⁵ והמעניין הוא, שלא רק רבני מזרח אירופה פסקו שיאמר השליח ממנו בחולם, אלא נהוג היה כך בזמננו גם בין רבני עירק; ר' יצחק בראזני ס"ט כותב: "לפי דעתי הקצרה אין לא מצאנו ראיה [...] וגמרא ערוכה בסוטה אל תקרי ממנו אלא ממנו. אעפ"י שרש"י לא גרס כן, תוספות בערכין גרס".²⁶ והוא מסיים: "גם אני הדל עם חכמי עירנו נהגנו כן. לפני קרוב לארבעים שנה בהיותי בעירק לימדנו לשליח לומר ממנו בחולם, מאותו האיש ששלח אותו".

בעיית ממנו היא בעיה גם בלשון הדיבור, ואנו שומעים ממנו מפי מבוגרים וילדים, וייתכן שלא עמי הארצות שיבשו את המלה, אלא קריאה זו מקורה בחוגי ה"לומדים" ביישוב הישן.²⁷ ויש דוברים הנמנעים מלהשתמש בלשון רבים בצורת ממנו, ובמקומה הם אומרים מאתנו.

23. שלחן ערוך, אבן העזר, סדר גט שלישי, סי' מו.

24. כרם שלמה, פרסבורג 1843.

25. ר' משולם ראט, קול מבשר, קונטרס בשורת אליהו. מובא במאמר הרב ד"ר שמעון פדרבוש לזכר ר' משולם ראט ז"ל שנפטר מקרוב, הצופה, כ"ט בטבת תשכ"ג.

26. הצופה, י"ז בשבט תשכ"ג.

27. דוגמה לדבר השם "כסאות", שהוא בפי הרבה דוברים בסמך קמוצה. זו היא מסורת קריאה ישנה של בתי מדרשות ספרדיים, שלומדים בהם את המשנה בספרים מנוקדים. כך מנוקד בזבים ד, ד בכ"י קאופמן ובכ"י פרמה ב: כסיות; במשניות ליוורנו: כסיות, כסיות; ותימנים קוראים כסיות בכ"ף שוואה ושמה מפרשים הם כרמב"ם.